

RAMİL AĞAYEV

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

“Azərbaycanın orta əsrlər tarixi” şöbəsinin

böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ƏL-İSTƏXRİNİN “ƏL-MƏSALIK VA-L-MƏMALIK” ƏSƏRİ AZƏRBAYCAN HAQQINDA

Açar sözlər: Azərbaycan / Dərbənd / tarix / əhali / şəhər

Ключевые слова: Азербайджан / Дербент / история / население / город

Key words: Azerbaijan / Derbend / history / population / city

Əsərin əlyazma nüsxələri və nəşrləri: Azərbaycan tarixinin Ərəb Xilafəti dövrünün öyrənilməsi üçün geniş mənbəşünaslıq bazası mövcuddur. Bu baza həm bir sıra dillərdə tərtib olunmuş çoxsaylı nəqli qaynaqlardan, həm də maddi (arxeoloji, numizmatik, epiqrafik və etnoqrafik) mənbələrdən ibarətdir. Şübhəsiz, həmin mənbələr sırasında yazılı qaynaqlar birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan tarixinin VII-X əsrlərlə bağlı olmuş müxtəlif məsələlərinin öyrənilməsi üçün ərəb dilində yazılmış tarixi və coğrafi əsərlərin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd Əl-Farisi Əl-İstəxrinin “Əl-məsalik va-l-məmalik” (Yollar və məmləkətlər) adlı əsəri belə qaynaqlardan biridir.

Ərəb Xilafətində tarixi və coğrafi əsərlərə böyük maraq, əslində böyük imperiyanı idarə etmək üçün tələb olunan elmi biliklərə artan ehtiyacdən yaranmışdı (1, 20-21). Ərəb dilində çoxsaylı tarixi və coğrafi əsərlərin meydana çıxması məhz bu ehtiyacın, marağın nəticəsi idi. X əsrdə Ərəb coğrafi ədəbiyyatı Əl-İstəxri və İbn Hövqəlin əsərləri ilə daha da zənginləşdi (1, 194)

Əl-İstəxrinin haqqında bəhs olunan əsərində İslamın yayıldığı bir sıra Afri-ka və Asiya ölkələri haqqında geniş və hərtərəfli məlumat verilmişdir. Əsər hicri tarixi ilə 318-321-ci illərdə (930-933) yazılmışdır. Bu zaman müəllifin istifadə etdiyi əsas mənbələrdən biri də Əl-Bəlxinin “Suvar əl-Əqalim” (“İqlimlərin təsviri”) adlı coğrafi əsəri olmuşdur.

İbn Hövqəl hicri tarixi ilə 340-cı ildə (950-951) Əl-İstəxri ilə görüşmüş və Əl-İstəxrinin xahişi ilə onun “Əl-məsalik va-l-məmalik” (“Yollar və məmləkətlər”) əsərini redaktə edərək öz məlumatlarını da buraya əlavə etmişdir (2, 21-22; 3, 5-6; 4, 103; 5, 101). İbn Hövqəl özünün “Surət əl-ard” əsərini yazarkən Əl-İstəxridən əhəmiyyətli dərəcədə bəhrələnmişdir. İbn Hövqəlin əsəri Əl-İstəxrinin əsərinə çox oxşayır, lakin onun eyni surəti, təkrarı deyildir (4, 103).

Adından göründüyü kimi, müəllif, İstəxr şəhərində anadan olmuşdur. O, bir çox müsəlman ölkələrini səyahət etmiş və öz müşahidələrini digər coğrafi əsərlərdən əldə etdiyi biliklərlə zənginləşdirmişdir. Müəllif haqqında bioqrafik məlumat olduqca azdır. Əl-İstəxri haqqında ilk məlumatlardan birinə Yaqut Həməvinin əsərində rast gəlirik (6, 11)

Əsərin Leyden, Hamburq, London, İstanbul və digər əlyazma nüsxələri məlumdur. İ.X Kramersə görə, əsərin iki variantı olmuşdur (4, 86).

Əl-İstəxrinin əsəri ilk dəfə J.H.Müller tərəfindən 1839-cu ildə nəşr edilmişdir. J.H.Müller əsərə latın dilində müqəddimə də əlavə etmişdir (6, 11). Əsər 1845-ci ildə alman

dilinə tərcümə olunmuş və çap edilmişdir. J.H. Müllerdən sonra bu əsər de Quyenin nəşr etdirdiyi “Bibliotheca Geographorum arabicorum” seriyasının I cildinə daxil edilmiş və 1870-ci ildə çap olunmuşdur. De Quye əsərin beş əlyazma nüsxəsindən istifadə etmiş və onları şərti olaraq A, B, C, D, E nüsxələri adlandırmışdır. Əsər 1927 və 1967-ci illərdə təkrar çap edilmişdir. Əsər alman və fars dillərinə də tərcümə olunmuşdur.

XX əsrdə əsərin Misirdə daha üç əlyazma nüsxəsi aşkar edilmişdir. Həmin nüsxələr şərti olaraq ا, ب, ج nüsxələri adlandırılmışdır. Əsər həmin nüsxələr əsasında 1961-ci ildə Qahirədə yenidən çap olunmuşdur (7). Misirdə aşkar edilən əlyazmalardan birincisi de Quyenin istifadə etdiyi C nüsxəsinə çox oxşayır (6, 11). Digər iki nüsxə (ب, ج) de Quyenin istifadə etdiyi A və B nüsxələri ilə oxşarlıq təşkil edir (6, 11).

Əl-İstəxrinin bu əsəri Azərbaycan tarix elmində xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Lakin bir sıra Azərbaycan tarixçiləri və şərqşünasları öz tədqiqatlarında digər ərəb coğrafiyaçıların əsərləri ilə yanaşı, Əl-İstəxrinin əsərinə də müraciət etmiş və onun əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişlər. Belə tədqiqatlar sırasında ilk növbədə Z.M. Bünyadovun (2), M.X.Şəriflinin (3), S.B.Aşurbəylinin (8), N.M.Vəlixanlı (4), N.Ç.Axundovanın (9) əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan bir sıra ümumiləşdirici kitablarda da Əl-İstəxrinin verdiyi məlumatlardan qismən istifadə edilmişdir (10, 150; 11, 207-208). Əsərin Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan mühüm hissələri de Quyenin Leyden nəşri əsas götürülməklə, N.A.Karaulov tərəfindən rus dilinə (12), N.M. Vəlixanlı tərəfindən isə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur (4).

Əsər girişdən və 20 paragrafdan ibarətdir. Hər paragraf bir iqlimə aiddir. Beləliklə, Əl-İstəxri özünün yazdığı kimi, İslam ölkələrini 20 iqlimə bölmüşdür.

Əl-İstəxrinin əsərindəki 2 paragrafda (“Ərminiyyə, Azərbaycan və Arran” adlanan 13-cü paragraf və “Xəzər dənizi” adlanan 16-cı paragraf) verilmiş məlumatlara əsasən, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, dövlətçiliyi, şəhərləri, iqtisadi əlaqələri, əhalinin etnik mənşəyi, məşğuliyyəti və dili haqqında müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür (7, 108-114; 128-132).

Azərbaycan ölkəsi və onun hüdudları: Əl-İstəxri öz əsərində Azərbaycan, Arran və Ərminiyyəni vahid iqlim şəklində vermişdir. Onun məlumatına əsasən, həmin iqlim şərqdə əl-Cibəl, əd-Deyləm, qərbdə əl-Ərmən, əl-Lan və əl-Cəzirə, şimalda əl-Qabq dağları ilə, cənubda əl-Cəzirə və İraqa həmsərhəd idi (4, 87).

Əl-İstəxri əsərinə daxil etdiyi paraqraflardan birini “Ərminiyyə, Arran və Azərbaycan” adlandırsa da burada əsas diqqətini Azərbaycanın təsvirinə yönəldir və bir sıra hallarda Arran torpaqlarından Azərbaycanın tərkibində bir vilayət kimi bəhs edir (7, 108-113). Bununla belə o, Arran və Azərbaycandan bəhs edərkən onlardan hər birinin sərhədlərini ayrı-ayrılıqda göstərir. Müəllif Arran vilayətinin sərhədlərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

و حد الران من باب الأبواب الى تفليس الى قرب نهر الراس مكان يعرف بحجيران.

Tərcüməsi: Arranın sərhədi Bab əl-Əbvabdan Tiflisə, və Araz çayı yaxınlığındakı Haciran deyilən yerə qədərdir (7, 112).

Burada adı çəkilən Haciran yaşayış məskəninin yerləşdiyi yer haqqında qəti fikir söyləmək çətinidir. De Quye Haciranı Naxçıvan kimi oxumağı məsləhət görmüşdür. N.M.Vəlixanlı qeyd edir ki, mətndəki məlumatlara əsasən, de Quyenin bu düzəlişini qəbul etmək olar (4, 98).

Əl-İstəxri öz əsərində Azərbaycanın sərhədlərini aşağıdakı kimi təsvir edir:

و أذربيجان حدها حتى الى ظهر الطرم الى حد زجان الى ظهر الدينور، ثم يدور الى ظهر حلوان و شهرزور حتى ينتهي الى قرب دجلة، ثم يطوف على حدود أرمينية.

Tərcüməsi: Azərbaycanın sərhəddi Taromun arxasınadək uzanır, bundan sonra Zəncanın sərhəddinə, oradan Dinəvərin o biri tərəfinə keçir, Dəclə yaxınlığına çatanadək Hulvan və Şəhrəzurun arxası ilə uzanır, nəhayət Ərminiyyə sərhədlərini əhatə edir (7, 112).

İbn Hövqəl isə Azərbaycan və Arrandan həm ayrı-ayrılıqda bəhs edir, həm də “Xəzər dənizi” adlı paraqrafda Arran ərazisini Azərbaycan ölkəsinin tərkibində göstərir: *وكتب موازياً للساحل البحر الأعلى الغزية ثم يلي ذلك موازياً للساحل الخزر ثم اذربيجان ثم الجبل ثم طبرستان.*

Tərcüməsi: “Dənizin yuxarı hissəsində sahilboyu “əl-Quziyyə” yazılmışdır, onun ardınca isə sahilboyu əl-Xəzər, Azərbaycan, Cil, Təbəristan gəlir (13, 386).

İbn Hövqəlin əsərindəki xəritəyə diqqətlə baxdıqda məlum olur ki, Dərbəndə qədər Xəzər ölkəsini sərhədləri, Dərbənddən Cilin (Gilanın) sərhəddindəki Simranadək isə Azərbaycan ölkəsinin sərhədləri uzanır. Bu xəritədə Bab əl-Əbvab (Dərbənd), Kür və Araz çayları, Muğan ərazisi məhz Azərbaycanın tərkibində göstərilmişdir.

Əl-İstəxri Arran vilayətindən bəhs edərkən yazır ki, burada elə müstəqil hakimlər var ki, onların mülkləri bir ölkə kimidir. Bunlardan biri də Şirvanşah adı ilə tanınan Şirvan hökmdarıdır (4, 91).

Əl-İstəxri öz əsərində Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlət idarəçiliyi haqqında da məlumat verir. Lakin onun bu barədə verdiyi məlumatlar İbn Hövqələ nisbətən çox məhduddur. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Əl-İstəxrinin öz əsərində adlarını çəkdiyi şəhərlərin bəziləri müxtəlif vaxtlarda siyasi-inzibati mərkəzlər olmuşdur. Ərdəbildən bəhs edərkən müəllif onu Azərbaycanın ən böyük şəhəri adlandırmaqla yanaşı, burada hökmdar sarayının və hərbi düşərgənin yerləşdiyini göstərir (7, 108). Bununla belə o, qeyd edir ki, əvvəllər hökmdar sarayı və hərbi düşərgə Marağada olmuşdur (4, 90; 7, 108).

Əl-İstəxri Bərdə şəhərindən bəhs edərkən Arranın xəzinəsi haqqında da məlumat verir. O, bildirir ki, Şamda (Suriyada) olduğu kimi burada da beyt-ül-mal (xəzinə evi) came məscidindədir (4, 89; 7, 109.). O yazır ki, ümumiyyətlə, iqlimdə “beyt-ül-malın” saxlanıldığı və “dar-ül-imarətin” yerləşdiyi üç şəhər var idi. Arranda Bərdə, Azərbaycanda Ərdəbil bu şəhərlər sırasında idi (7, 110).

Əl-İstəxri Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən bəhs edərkən onun təbiəti, o cümlədən çayları, gölləri və dağları haqqında da məlumat verir. O, Azərbaycan ərazisində olan çaylardan dördünün – Kür (əl-Kürr), Araz (ər-Rass), Səfidrud və Samur çaylarının adlarını qeyd edir. Əl-İstəxri bu çaylardan yalnız ikisinin-Kür və Araz çaylarının gəmilərin hərəkəti üçün yararlı olduğunu göstərir (4, 90; 7, 111). Müəllif yazır ki, hər iki çayın suyu şirindir. Araz çayı Muğana çatdıqdan sonra Kürə qovuşur və birlikdə dənizə tökülürlər. O, yazır ki, Ərdəbillə Zəncan arasında yerləşən Səfidrud çayı gəmiçilik üçün yararlı deyil və kiçikdir (4, 90; 7, 111).

Əl-İstəxri Azərbaycanda olan göllər arasında Urmiyanı, xüsusilə qeyd edir. O, bu gölün suyunun şor olduğunu, həm də “Şurat” (“əş-Şurat”) gölü kimi tanındığını göstərir (4, 90; 7, 111). İbn Hövqəl isə bu gölü həm Urmiya, həm də “Kəbudan” (“Kəbuzan”) gölü adlandırır (13, 345).

Əl-İstəxri yazır ki, “bu ölkələrin dənizi Təbəristan” adlanır (4, 90). Lakin o bu dənizdən əsasən, Xəzər dənizi kimi bəhs edir və öz əsərinə “Xəzər dənizi” adlı paraqraf da daxil etmişdir (7, 128-132).

Əl-İstəxri Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin çox hissəsinin dağlıq ərazi olduğunu yazır. O, Azərbaycanda olan dağlardan bəhs edərkən əl-Qabq (Qafqaz) və Savalan dağlarının

adlarını qeyd edir. Savalan dağı haqqında bəhs etmiş müəllif onun Ərdəbil yaxınlığında yerləşdiyini yazır (4, 91; 7, 108).

Azərbaycan əhalisi, onun dili və həyat tərzii: Digər ərəbdilli coğrafiyaşünas-səyyahları kimi Əl-İstəxri də iqlimdən bəhs edərkən burada yaşayan əhali, onun etnik və sosial tərkibi, eləcə də dili haqqında müəyyən məlumat verir. Lakin onun bu məlumatları qarmaqarışıq və pərakəndə haldadır. Odur ki, bu məsələlərlə bağlı qəti fikir söyləməyə imkan vermir. Burada əhali, digər ərəbdilli mənbələrində olduğu kimi, “müsəlman” və qeyri-müsəlman” kateqoriyalarına bölünür və onun etnik tərkibi məsələsi ikinci plana keçirilir. Azərbaycan və Arran haqqında məlumat verən müəllif əsasən, yerli əhalinin həyat tərzii, məşğuliyyəti, bu və ya digər şəhərlərin əhalisinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında dəyərli faktlar göstərir. O, bəzi hallarda ərəb hakim dairələrinin köçürmə siyasətinə də işarələr edir. Yerli əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan məsələləri arxa plana keçirən Əl-İstəxri Azərbaycan, Arran və Ərməniyədə mövcud olan dillər haqqında müəyyən məlumatlar verir. Bu zaman o, dilləri etnik mənsubiyyətlə deyil, coğrafi məkanların adları ilə bağlayır. Məhz buna görə də müəllif iqlim əhalisinin dilindən bəhs edərkən Azərbaycan ərazisində “azəri”, Arranda isə, daha dəqiq desək, Bərdə nahiyəsində “arran” dilində danışıldığını yazır (4, 91; 7, 113). Təəssüf ki, müəllif bu dillərin hansı etnosa mənsub olduğuna dair məlumat vermir. O, həm də bəhs etdiyi bütün iqlimdə fars və ərəb dillərindən müştərək dil kimi istifadə edildiyini göstərir. Oxşar məlumata İbn Hövqəlin əsərində də rast gəlirik (13, 348-349). Əl-İstəxridən fərqli olaraq, İbn Hövqəl yazır ki, ərəb dilini yalnız “tacirlər və əmlak sahiblər” yaxşı anlayırlar (13, 347). Əslində, burada söhbət ümumişlək danışmaq dilindən deyil, həmin iqlimdə müxtəlif dillərdə danışan əhali arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş, əsasən, hakim dairələr və əmlak sahibləri arasında işlədilən ərəb və fars dillərindən gedir. Əl-Müqəddəsi də bildirir ki, onlar fars dilində xorasanlılar kimi danışirlar (4, 134).

Əl-İstəxri əlavə edir ki, Bərdə əhalisinin istifadə etdiyi Arran dili asan dildir. O, Dərbənd əhalisini dilindən bəhs edərkən “onlar çox güman ki, xəzər dilində danışirlar” ifadəsini işlədir (7, 113). Əl-İstəxri əlavə edir ki, Qafqaz dağları və onun ətrafında müxtəlif dillərdə danışan çoxsaylı kafirlər yaşayırlar. Əsərin bu hissəsində şərti olaraq () adlanan əlyazma digərlərindən fərqlənir. Belə ki, Dərbənd və ətraf ərazilərdə müxtəlif dillərdə danışan xalqların məskən saldığı qeyd edilir (7, 109). Əl-İstəxri yazır ki, sasanilər Dərbəndi qorumaq üçün Təbəristan xalqını və bir sıra digər tayfaları buraya köçürmüşdü (7, 109).

Əl-İstəxrinin əsərində dastanlarımızda verilən adətlərdən biri öz təsdiqini tapır. Müəllif yazır ki, Dərbənd yaxınlığında böyük bir dağ var və bu dağ “əl-zıb” dağı (الذئب), yəni “qurd dağı” adlanır. İnsanlar hər il həmin dağın zirvəsinə tonqal qalamaq üçün çoxlu odun toplayırlar. Əgər ehtiyac yaranarsa, yəni düşmən hücum edərsə Azərbaycan əhalisini xəbərdar etmək üçün həmin tonqala od vururlar. Aydın məsələdir ki, burada söhbət Qafqaz dağlarındakı zirvələrdən birindən gedir. Əl-İstəxri yazır ki, deyilənlərə görə, bu dağda (Qafqaz dağında) yetmişdən çox dildə danışılır. Bir qonşu digərinin dilini başa düşmür (7, 109).

Müəllif Şəmkirdən arxada savərdi (savərdiyyə) adlı kafir tayfalardan birinin yaşadığını və onların həmin ərazidə bir çox fəsadlar törətdiyini bildirir (7,113). Belə güman edilir ki, onlar bizanslıların “ağ sabarta” adlandırdığı macarlarla bağlıdır. Bizanslılar isə macarları türk sayırdılar. Belə güman edilir ki, həmin macarlar buraya VIII əsrdə peçeneqlər tərəfindən sıxışdırıldıqdan sonra gəlmişdilər (4, 48).

Əl-İstəxri öz əsərində ərəb rəsmi dairələri tərəfindən Azərbaycanda həyata keçirilən köçürmə siyasəti haqqında da müəyyən məlumat verir. Məsələn, o, yazır ki, Dərbənd ətrafındakı ərazilərdə xəzərlərə qarşı müdafiə məqsədilə 14 qala tikilmişdi. Həmin qalalarda

mühafizə məqsədilə Mosul, Şam, Diyarrabiədən olan tayfalar yerləşdirilmişdir. Onlar elə həmin adlarla da tanınırdı (7, 113). Əl-İstəxri Azərbaycanın şəhərləri haqqında məlumat verərkən xüsusi olaraq, qeyd edir ki, “Cabavan, Təbriz və Uşnux əl-Əzəriyyə-bu üç şəhər və onların ətrafındakı ərazilər Ər-Rudayni adlanır” (7, 108). Ər-Rudayni ərəb qəbilələrindən birinin adı idi. Bənu Ər-Rudayni mülkləri Urmiya gölünün cənub-şərqində idi (4, 96).

Əl-İstəxri Azərbaycan ərazisindəki şəhərlərdən bəhs edərkən onun əlverişli iqlim şəraiti, əhalinin məşğuliyyəti, dini etiqadları, hər bir şəhər əhalisinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri, adət-ənənələri və məişət həyatı haqqında az-çox xəbər verir. Onun verdiyi məlumatlara əsasən, əhalinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edirdi. Lakin bir sıra şəhərlərdə xristian əhali kateqoriyasına da rast gəlinirdi (7, 110-111). Lakin onun bu sahədə verdiyi məlumatlar İbn Hövqələ nisbətən olduqca məhdudur.

İqtisadi həyat, ölçü və çəki vahidləri: Əl-İstəxrinin əsərində Azərbaycanın iqtisadi həyatı ilə bağlı məlumatlara da rast gəlinir. Onun verdiyi məlumatlara əsasən, həmin dövrdə şəhər və kənd əhalisinin təsərrüfat həyatı haqqında müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür. Müəllif demək olar ki, bütün Azərbaycan şəhərlərinin ətrafındakı ərazilərin münbit torpaqlara, bostan və əkin sahələrinə malik olduğunu göstərir. Əl-İstəxri əkin sahələrinin və bağların harada çox, harada az olmasından, onların məhsuldarlığından bəhs edir. O, yazır ki, Ərdəbilin torpağı məhsuldar, qiymətləri ucuzdur (4, 87; 7, 108). Onun bazar və mahalları var. Ərdəbil kimi, Marağanın da torpağı məhsuldar və münbit idi. Əl-İstəxriyə görə, Dərbənddə də çoxlu əkin sahələri var. Lakin burada meyvələr azdır və əsasən kəndədən gətirilir (7, 108). Əhalinin məşğuliyyətindən danışarkən o, Bərdə və onun ətrafındakı ərazilərə daha çox yer verir. O, yazır ki, İraqla Xorasan arasında Bərdədən daha münbit torpaqlı bir şəhər yoxdur. Müəllif Bərdə və ətraf ərazilərdəki bağlarda becərilən meyvələr haqqında olduqca maraqlı məlumatlar verir (4, 88). Onun verdiyi məlumatlara görə, əhali balıqçılıqla da məşğul olurdu. Burada balıqçılıqla bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlinir (4, 88; 7, 109.) Bərdədən digər ölkələrə balıq və qırmız ixrac edilirdi (4, 90; 7, 112)

Əl-İstəxrinin haqqında bəhs etdiyi şəhərlərin bir çoxu sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi məşhur idi. Onun əsərində daxili və xarici ticarətlə bağlı müəyyən faktlara rast gəlmək mümkündür. Əsərdə ticarət mərkəzləri, bazarlar və ticarət məhsulları haqqında məlumat verilir. Bərdə ətrafında çoxlu tut bağlarının olması ipək qurdu saxlanması və ipək istehsalına imkan verirdi. Bərdədə istehsal olunan ipək Fars və Xuzistan vilayətlərinə ixrac olunurdu. Müəllif Bərdənin “əl-Kürki” bazarı (سوق الكركي) haqqında xüsusi olaraq bəhs edir. Onun yazdığına görə, bu bazar Cənubi Azərbaycandakı Gülsurə bazarından daha böyük idi. Buraya hər yerdən, hətta İraqdan belə tacirlər gəlirdi (4, 89; 7, 109). Əl-İstəxri yazır ki, bu yerlərdə ucuzluqdur. Dərbənd şəhəri isə kətan parça istehsalı ilə məşhur idi. Kətan parçalar digər ölkələrə ixrac olunurdu. Əl-İstəxri yazır ki, bütün Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə torpaqlarında kətan parçalar ancaq Dərbənddə istehsal olunur. Dərbənddə zəfəran da becərilirdi (4, 89; 7, 110).

Əl-İstəxri Azərbaycan ərazisində işlənən çəki və pul vahidləri haqqında da məlumat verir. O, Şirazda çəki vahidinin mann (əl-mann), Ərdəbildə isə ratl (ər-ratl) adlandırıldığını yazır (4, 91; 7, 112). Azərbaycan, Arran və Ərminiyyədə işlədilən pullar qızıl və gümüş pullar idi (4, 91; 7, 113). Əl-İstəxriyə görə, pul vahidləri dirhəm və dinar idi (7, 113).

Şəhərlər və yollar: Əl-İstəxri iqlim haqqında ümumi məlumat verdikdən sonra Azərbaycan və Arranın şəhərləri və şəhərlər arasındakı məsafələr haqqında da məlumat verir. O, əvvəlcə, Azərbaycan şəhərlərini təsvir edir və Azərbaycandakı şəhərlər haqqında məlumatların təqdimatına Ərdəbil şəhəri haqqında məlumatla başlayır. Şəhərlərdən ümumi

şəkildə bəhs edən müəllif onlardan “birinci” və “ikinci” dərəcəli olanları fərqləndirir. Məlum olur ki, Azərbaycanın cənubunda həmin dövrdə ən böyük şəhər Ərdəbil olmuşdur (4, 87; 7, 108). Ərdəbildən sonra Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri Marağa olmuşdur. Ərdəbil və Marağadan sonra üçüncü böyük şəhər Urmiya idi (4, 87; 7, 108). Əl-İstəxri digər şəhərlərin, o cümlədən “Əl-Məyanic, Xunəc, Ucan, Dəxərrəqan, Xuvey, Səlmas, Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muğan, Cəbravan, Uşnuh şəhərlərinin kiçik, böyüklükdə bir-birinə bənzər şəhərlər” olduğunu, xüsusi olaraq, qeyd edir (4, 88; 7, 108).

Əl-İstəxri Arran şəhərlərinin təqdimatına Bərdədən başlayır. Onun verdiyi məlumata əsasən, həmin dövrdə Azərbaycanın şimalında ən böyük şəhərlər Bərdə, Dərbənd və Tiflis şəhərləri idi. O, xüsusi olaraq qeyd edir ki, Arranda Bərdə, Əl-Bab (Dərbənd) və Tiflisdən böyük şəhər yoxdur (4, 89; 7, 110). Arran şəhərlərinin təsvirini davam etdirən müəllif yazır ki, Beyləqan, Varsan, Bərdic, Bərzənd, Şamaxı, Şabran, Qəbələ, Şəki, Cənzə (Gəncə), Şəmkir və Xunan kimi şəhərlər böyüklükdə bir-birinə bənzəyən nisbətən kiçik şəhərlərdir (4, 89; 7, 110). Müəllif Xəzər dənizindən bəhs edərkən onun sahilindəki şəhərlər sırasında Dərbəndlə yanaşı, Bakının da adını çəkir və onu neft şəhəri kim təqdim edir (4, 90; 7, 112)

Müəllif şəhərlər haqqında məlumat verərkən oradakı inzibati binalardan, hərbi düşərgələrdən, xarici hücumlardan qorunmaq üçün zəruri olan qala divarlarının çəkilməsindən də bəhs etmişdir. Məsələn o, Dərbənd, Ərdəbil, Marağa və Tiflis ətrafında qala divarlarının olduğunu göstərir. Ərdəbil şəhərindən bəhs edən müəllif binaların çoxunun çiy kərpicdən inşa edildiyini və şəhərin ətrafında 3 qapısı olan qala divarlarının çəkildiyini yazır (4, 87; 7, 108) Əl-İstəxridən fərqli olaraq, İbn Hövqəl Ərdəbilin qala divarlarının Mərzban ibn Məhəmməd tərəfindən dağıdıldığını da yazır (13, 334). Əl-İstəxrinin əsərinin əlyazma nüsxələrindən birində (l) divarlardakı qapıların sayı 3 deyil, 4 göstərilmişdir (7, 110).

Həmin dövrdə Marağa şəhərinin möhkəm qala divarları olmuşdur. Ərdəbilin qala divarlarının dağıdılmasından bəhs etməyən Əl-İstəxri Marağanın ətrafındakı divarların Yusif ibn Əbu Sac tərəfindən dağıdıldığını yazır (4, 88; 7, 108).

Tiflisi Arranın sərhəd şəhəri adlandıran Əl-İstəxri onun ətrafında da iki qala divarının və divarda 3 darvazanın olduğunu qeyd edir (4, 89; 7, 110)

Şəhərlər haqqında məlumat verən Əl-İstəxri onlar arasındakı məsafələri də göstərmişdir (4, 91-92; 7, 113-114). O, öz əsərində Xəzərətrafi yollardan da bəhs etmişdir (4, 93; 7, 132). Bu məsələ ilə bağlı tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat verildiyinə görə, biz bu məqalədə onun üzərində ətraflı şəkildə dayan-mayacağıq (2, 159-162; 3, 336-339).

Beləliklə, X əsrdə yaşamış məşhur ərəb coğrafiyaçısı Əl-İstəxrinin “Əl-məsəlik və-l-məmalik” əsəri Azərbaycan tarixinin Ərəb xilafəti dövrünün öyrə-nilməsi üçün ən mühüm mənbələrdən biridir. Zənnimizcə, gələcəkdə bu əsərin tədqiqatının davam etdirilməsi yeni faktların meydana çıxmasına və bununla da Vətən tarixinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan verə bilər.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Изб. сочинения. в 7-ми томах, т. IV. М – Л: Наука, 1957, 919 с.
2. Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Elm, 1989, 334 s.
3. Şərifli M. X. IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978, 334 s.
4. Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqın-

- da. Bakı: Elm, 1974, 220 s.
5. Ramazan Şeşen. Muslimanlarda tarix-coğrafiya yazıcılığı. İstanbul: İSAR, 1998, 451 s.
 6. المسالك والممالك تأليف ابى اسهق ابراهيم بن محمد الفارسي الأصبخري. القاهرة 1381. مقدمة.
 7. المسالك و الممالك تأليف ابى اسهق ابراهيم بن محمد الفارسي الأصبخري القاهرة 1381.
 8. Ашурбейли С. Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку: ЭЛМ, 1983, 344 с.
 9. Axundova H.Ç. Тюрки в системе государственного управления Арабского халифата (VIII – сер. X веков). Баку: ЭЛМ, 374 с.
 10. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin birinci rübü). Bakı: Elm, 1998, 596 s.
 11. Azərbaycan tarixi. Üç cildə. I cild. Bakı: Azərb SSR EA nəşri, 1958, 334 s.
 12. Ал-Истахрий. Книга путей и царств. Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК. Вып. XXIX. Тифлис, 1901.
 13. كتاب صورة الأرض تأليف ابى القسم ابن حوقل النصيبى الطبعة الثانية. القسم الثانى. طبع فى مدينة ليدن بمطبعة بريل سنة 1939

P.Ə.AĞAEB

ТРУД АЛ-ИСТАХРИЙ «АЛ-МАСАЛИК ВА-Л-МАМАЛИК» ОБ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье рассматриваются и анализируются сведения об Азербайджане известного арабского путешественника и географа Ал-Истахрий (жившего в X веке), представленные им в труде «Ал-масалик ва-л-мамалик».

Данный труд Ал-Истахрий носит географический характер. Но, несмотря на это обстоятельство, автор книги в необходимых случаях также представляет нам сведения о социально-политических событиях, государствах, правителях, об амирах, о знаменитых людях, торговцах. В этих случаях Ал-Истахрий сравнивает сведения, почерпнутые им из других источников, с личными наблюдениями и выдвигает определенные интересные соображения.

В указанном труде путешественника-географа представлены обстоятельные сведения о границах Азербайджана, о городах, населении, торговле, торговых путях, базарах, денежных единицах страны.

В результате исследования автор представленной статьи пришел к такому выводу, что труд известного арабского путешественника и географа Ал-Ис-тахрий «Ал-масалик ва-л-мамалик» является одной из самых значительных первоисточников для изучения истории Азербайджана VII-IX вв.

R.E.AGAYEV**AL-İSTAKHRI'S "AL-MASALIK VA-L-MAMALIK" ABOUT AZERBAIJAN**

The article deals with the information about Azerbaijan given in the book "Al-masalik va-l-mamalik" by the X century famous Arab traveler and geographer Al-İstakhry

This work of Al-İstakhry was written in geographical style. However, in necessary cases it provides us with the information about the socio-political events, states, rulers, emirs, prominent persons, merchants, etc. In such cases the author compares the data in the works he had used with his own observations and puts forward some interesting considerations.

In his own work he gives detailed information about the borders, cities, population, trade, roads, markets, money.

Thus, grounding on the researches one can come to such a conclusion that the X century famous Arab traveler and geographer Al-İstakhri's "Al-masalik va-l-masalik" is one of the most important sources for studying the history of Azerbaijan of the Arab Caliphate period.

Rəyçilər: t.ü.f.d. H.Şəriyeva, t.e.d. A.İskəndərov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" kafedrasının 9 iyul 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3).